

United States Holocaust Memorial Museum
Oral History Interview
Slovak Witnesses Documentation Project

United States Holocaust Memorial Museum

Rozhovor s Jánom Bajusom

RG-50.688.0042.01.01

Môžete sa nám prosím predstaviť?

Áno, Bajus Ján.

Kedy ste sa narodili?

Štrnásteho jedenásty tisíc deväťsto dvadsať šesť.

A kde ste sa narodili?

Na Dargove.

Pán Bajus, my sme sa spolu už videli, už sme sa stretli...

Áno.

A vy ste nám pri tom stretnutí našom prvom hovorili o svojich zážitkoch, o svojich spomienkach...

Áno.

Na obdobie Slovenského štátu a Druhej svetovej vojny.

Áno.

A my sme dnes za vami prišli znovu, aby sme si tieto vaše zážitky, skúsenosti a spomienky nakrútili na videozáznam.

Áno.

A vy ste nám vtedy rozprávali o tom, čo ste zažili, keď... v období, keď ste pracovali ako mladý muž v Sečovciach.

Hej.

Ako si na to spomínate, kde ste pracovali?

No tak to tam mal jeden pán... židovského pôvodu, sa volal Friedmann. A on mal gáter (*pílu*) a tam sa vozilo drevo z lesov, to vozili tí povozníci, lebo vtedy neboli traktory ani také iné nič, len kone. A na vozoch vozili toto drevo a tam ten gáter rezal pražce, čo idú pod koľaje, viete? Hej? A to išli do Nemecka veľmi veľa, a potom také malé, od meter desať, až po pražce, po dva päťdesiat.

Hm.

No tak to potom brali tu, že boli tie zeme a mokro bolo, to tie potom kládli tie drevá, po nášmu poviem, po tie šinki (*kol'ajnice*), a vozili tieto vagóniky – repa, zemiaky, zrno. Potom tak vozili neskôr, tu bol cukrovar...

Hm.

V Trebišove.

Gáter to je píla?

To je hej... to tá píla bola, hej.

Hm.

No. A tam toto drevo sa obrábalo, a tak rozvážali toto. No a my... tam som robil s otcom, najprv som kresal. Na dva boky tie pražce a aj ktorý... čo vydalo z dreva, viete? Či vicinálki či normálny... no pražce, no. A tak potom ma jeden zaučil, mladý som bol, tam ma zobrali od otca, dnu, kde bol gáter, kde píla bola, viete.

Hm.

A cirkulárka bola a potom na tej cirkulárke som orezával na dva boky, čo bolo rýchlejšie ako kresanie, viete?

Vtedy ste koľko mali rokov?

Vtedy som mal... no... tak to ešte len pätnásť, pätnásť a pol, a do šestnásť. Ako už prišla vojna, už skončili sme, lebo už... ich, neviem, židovského spôsobu (*pôvodu*), tak aj už ich brali preč. A pán Friedmann potom mal tam takých dvoch v kancelárii, čo robili, no a potom chodil som mu pre cigarety vždy, dával mi peniaze: „A kúp aj otcovi dohan (*tabak*).“ No tak som kúpil tak slušne jednu pačku (*balík*) dohanu. Bola jedna menšia, druhá bola väčšia.

Hm.

Menšia stála päťdesiat päť...é... halierov. A väčšia stála korunu desať. No tak som kúpil väčší otcovi za korunu desať, a ako som prišiel a som dal tomu pánovi tie cigarety, aj tie peniaze... už nepamätám presne, či to bolo sto korún alebo koľko...to už ťažko teraz, veľa rokov, zabudol som, tak už nebudem tak hovoriť, tak ale dosť to, že celú dal, no.

A kto vám dal tie peniaze, pán Friedmann?

Áno, áno, áno, ten pán, že aby som mu išiel kúpiť cigarety a že by za to kúpil aj otcovi pačku dohanu a papieriky, lebo vtedy len krútili, viete?

Takže pre neho ste kúpili a aj pre vás ste si mohli... aj otcovi.

Aj otcovi. Ja som nefajčil, ja nie.

Nie? Iba otec?

Ani teraz... ani... som nefajčil.

Koľko... koľko ľudí pracovalo tam pre pána Friedmanna? Tam?

No to tak tam... jeden bol ten, čo pri gátri. Vedúci, a pri ňom boli ešte dvaja. A tak ako mňa potom vzal k tej cirkulárke, no tak už sme boli štyria tam dnuká.

Hm.

A tí ľudia, tí z Dargova ešte boli štyria, čo robili a z Ťahanoviec bolo možno desať, alebo dvanásť.

Hm. Tak to bolo celkom dosť ľudí...

Čo upratovali mu to. To bolo potrebné upratať. I tie piliny, viete? Od gátra, aj tie triesky potom skladali, chlapi, do metra, a potom chodili tí ľudia z tých dedín, tí, čo nižšie Sečoviec, aj nižšie Sečoviec... Hriadky,... no Kochanovce, Hriadky, Vojčice, až po... po... Dvorianky... tam bolo... tam nebolo drevo, ale vtedy len uhlie pálili, viete, do strojov. Potom už chodili si tam na toto, kupovať od toho pána Friedmanna, no.

Hm.

No. No a tí chlapi, čo tam boli dnu, tak oni dali lístok, a tam si nabral a išiel zaplatiť toľko, alebo toľko, čo... čo nabral.

Hm.

A boli potom také klaciki (*pníky*), tak čo tí chlapi rezali, tie stromy celé, viete? V celej dĺžke tam boli dovezené... no, tak dvanásť metrov dlhé, alebo desať metrov, osem metrov... ktorý aký stom v lese bol, aj skade vozili, viete? Tak, no...

A pán Friedmann mal nejakú rodinu? Mal manželku, mal nejaké deti?

Ja tam to skôr nepamätám, ale vtedy bol len sám.

Hm.

Hej.

A koľko...

Mal tam kuchára...

Hm.

Nechcel ženu, len kuchára, chlapa.

Hm.

Čo mu varil jest'. No a, lebo ja neviem, či mu žena zomrela, alebo mal, alebo nemal, ale tam kde som chodil pre tie cigarety, tam bola krčma, tam aj varili jedlo, tak on tam najskôr chodil jest'.

Hm.

Ale potom, možno sa mu dačo neľúbilo, alebo čo, tak si najal kuchára a ten kuchár chodil do mesta, do Sečoviec, pokúpil či mäso, zemiaky, čo bolo treba... chlebíky... A také. Vtedy neboli rohlíky, ale žemlíky také, hej? Hej, hej.... No, toto...

Koľko mal pán Friedmann rokov?

Tak vtedy mohol mať už, ako ja som tam robil, tak okolo šesťdesiat, hej.

Hm.

Hej, hej.

A vy ste koľko pre neho pracovali?

To tak hovorím – on s otcom, ako som vyšiel zo školy, od tých pätnástich a do tej šestnástky, no, lebo potom už prišla vojna.

Hm.

No ešte nebolo všade, ale už na Dargov Nemci všetko, tie kanóny vozili, po lese, všetko to no alebo po... vy už rozumiete. Mám povedať po lese, ale no tak, hej, no...

Hej.

Tam už vozili kanóny, do tej doliny, do hôr, do tej doliny, a potom hora Žiar, tak tam vozili najviac, lebo neviem... pomník dnes tam máme, na Dargovských huroch (*Dargovský priesmyk*), padlým hrdinom, čo bojovali, tak dali postaviť tí.... to už komunisti dali potom, viete?

Hm.

Ako začali komunisti, lebo najprv boli demokrati, ako Slovensko, nie? A potom začali komunisti, tak oni dali tam urobiť ten pomník, hej?

Hm.

No a od toho pomníka išla cesta... to bol ten... to tie lesy boli jedného pána z Maďarska. No ja som aj v Maďarsku bol, lebo som mu bol pešníki (*úzke prechodové chodníky v teréne*) čistiť, keď som do školy chodil. Keď boli prázdniny, viete?

Hm. A čo sa stalo s pánom Friedmannom?

No tak ich neskôr zobrali preč. Tam ide koľaj, teraz už nechodí električka do Trebišova, ale z Vranova chodila električka, čo vozila ľudí do Trebišova, do cukrovaru. Najviac ich bolo tých pracovníkov tritisíc, v cukrovare. Čo cukor sa robil.

Hm.

To aj po poli, viete, aj dnu treba robiť tam, takto najviac chodili, od Vranova vozili a tí naši z Dargova, alebo z Trnávky, alebo zo Sečoviec, no tak tí chodili na autobuse. Ale to nebol autobus, ale len také auto, viete? Nákladné auto a plachta bola na vrchu na ňom, že keď príde dážď, alebo aby na nich vietor nefúkal, tak ich tak vozili.

Hm.

No a títo prichádzali do toho pána Friedmanna len z Kochanoviec, alebo z Hriadok, to neďaleko, aj my z Dargova.

Hm, hm. Hm.

No tak to peši osem kilometrov bolo z Dargova, no tak to ráno peši sme išli, osem nás bolo. A zas večer sme išli domov peši.

A čo sa teda stalo s pánom Friedmannom? Vy ste videli, čo sa s ním stalo?

No tak ich už potom vzali... no pán Friedmann sa s nami rozlúčil, oni už vedeli všetci, lebo to v Sečovciach bolo veľa týchto... všetkých hore Sečovcami, na jednej strane, na druhej strane, tak to boli všetko židovské domy, jeden predával šaty, druhý predával tak ako na vás na panie, tretí predával toto niečo obuť, topánky. A tak ďalej, a tak ďalej, no. Železo a toto, čo bolo treba, no. Hej? No a to všetko bolo. No a keď už prišla vojna, tak už ich nebolo. Tak tie domy, ako začali komunisti, tak to búrali a urobili bytovky v Sečovciach.

Hm. Takže tie domy tam už teraz nestoja?

Nie sú... tam už nie sú. Tam všetko bytovky. No...

A teda čo ste videli? Ako zobrali toho pána Friedmanna?

No tak my tam ešte vtedy robili, ale on nepovedal, len zavolať ma od cirkulárky a ukázal na komín. Viete, čo to komín?

Hm.

Mašina... lebo vtedy bolo... električka nebola, ani plyny neboli také, to len drevom sa topilo a uhlím. Ale on topil len drevom, no. Tak ukázal mi... no, vošiel dnu... Tu, tu sme stáli, tam kde sa pracovalo. A tam išla cesta, tu a pri tej ceste prešiel a tam bol aj jeho dom, tam čo spal. Aj ten kuchár, čo mu varil jesť. Tak hovorí že: „Pozrieš tam do hory, chlapče!“ – „Dobre“, a dal mi dajakú obálku, ale hovoril, že nepozerať nič, že až doma pozrieš. Tak tam položil asi štyri alebo päť tisícky, také, čo tisícky boli peniaze, viete, no...

Hm.

No... tak ja s otcom... otec bol možno tam päťdesiat metrov ďaleko, tak som k nemu nechodil, lebo ja som musel len tu slúžiť. Tak ja som len položil do tašky, lebo po našom bola len tanistorka, viete, taká čo z toho plátne gazdovského ušitá. No tak som položil tú obálku tam, ani nepozrel, len naspäť som musel ešte robiť, a tak potom prišlo auto, a ten čo bol gátrista, tak išiel fajčiť vonku a ja som nefajčil, len som robil. Tam tí dvaja chlapi, čo boli pri gátri, tak upratovali tie piliny kade-tade, to všetko usporadovali, tie dreva, čo nakladali z vagónika do toho, do píly, že ako čo bolo treba, tak on vyšiel vonku a prišiel tak... tam sa nedalo, že povie, lebo cirkulár, alebo gáter tak to hučalo viete veľmi, tak to nebolo počuť, len ma chytil za chrbát a hovorí, pod' rýchlo von. A už to auto zobralo toho pána Friedmanna, na auto a viezol na stanicu. No a potom sme išli trochu nižšie, aby sme videli, že čo. Na stanici... tak tam boli vagóny, od Vranova, lebo odtiaľ išli. Od Vranova tam už bolo veľa tých židov naložených v tých vagónoch, no a aj jeho tam vzali. Tak toľko sme ho videli.

Hm.

A viacej... tak už len sme mu tam pomáhali, ako sme videli, tak v rade ako išli, viete do tých dverí, do vagónov, tam sme mu pomáhali, tak on len mávol a hotovo.

Hm. A aký motorík poňho prišiel?

No tak taký... bolo, to ja viem, či sám len dakto urobil vtedy. To také, predok motor bol a tu vzadu také, taká ako lišta bola daná, pol druha metra, čo tam niečo položili. Tak do toho ho položili a sedel na tom, čo riadil ten motor, tak v tom. Ale dvaja žandári, alebo ako to mám povedať, len žandári boli vtedy, no.

Hm.

Tak oni tam pri ňom pobudli, aby neutiekol odtiaľ z toho a na stanici oni vystúpili, vyložili a do radu. Tak toľko sme videli, no. Hej...

A potom tam na tej stanici, tam bolo viacero ľudí?

Tak tam bolo veľa tých židov, aj tam išla tá mašina (*lokomotíva, vlak*), mašina išla do Trebišova. Ale že potom tu brali, to sme nevideli, len povedali, že tu... tu v Trebišove ešte nabrali dajakých, ale tu od Trebišova doprava, tak tu nebolo židov. Len dajakých, boli v Trebišove, ale nie tak veľa, ako v Sečovciach.

Hm, hm.

V Sečovciach a v Michalovciach ešte viacej bolo. No ale o Michalovciach neviem.

Hm, hm.

Len...

A vtedy, keď teda pán Freidmann... prišiel motorík, dvaja žandári tam boli, áno?

Áno, áno.

Musel nastúpiť do toho auta?

Áno, áno.

Ako sa k nemu tí žandári správali?

No nijak, pekne... on sadol, on vedel už, oni už vedeli dopredu, vážená pani, že čo to bude s nimi, toto, toto, toto... No a potom som ešte toľko počul...

A potom čo ste videli, ako ten motorík ho odviezol tam na tú stanicu?

Áno, áno. A dali do radu, tam už tí židia viacerí stáli, viete? Čo už mali tieto sklepy (*obchody*), po našom...

Hm.

Obchody, no. Tak oni už tam veľa stáli... a to nie len, že on bol sám, ale tam boli takí, že otec, matka, deti. Niektorí mali, čo som poznal, boli štyria, piati, šiesti...

Hm.

No a stali v rade. Hej?

Aha.

Ale on bol len sám.

Hej. A koho ste tam ešte poznali, z tých židovských...?

Tok tých som tam... tak Bleier, dajaký... ešte... to už ťažko teraz povedať. To len tie písma som vedel, ako na obchode bolo napísané, ten tak, ten tak, ten tak, tak to teraz ťažko mi povedať teraz, ťažko...

Hm.

Lebo som bol mladý, tak to mamina nebohá chodila nakupovať, keď niečo také... nejakú košielku,... a trenírky vtedy...

Hm.

To len domáce bolo.

To teda spomínate si, že tam boli Pudia, ktorých vy ste poznali...

Áno.

Z tých židovských obchodov zo Sečoviec?

Hej, hej, to len tak som ich poznal, ale tie všetky mená vám nemôžem zlatá moja povedať, teraz... Ale videl som – táto rodina, tamtá rodina, tamtá rodina...

Hm.

No tak, aby som neklamal... tak mohli sme napočítať tam takých cez dvadsať päť. Hej... no a ten pán Friedmann bol možno tak asi... ešte za ním mohlo byť takých... desať, pätnásť ľudí, no.

Hm.

No tak jemu len tak že sme kývli, ale keď už všade boli žandári. Obsadené bolo so žandármi, viete, no. Teraz policajti, tak vtedy sme volali žandári.

A boli nejak o zbrojení, tí žandári?

No tak len toto mali, ako dneska. Aj také obušky mali, čo bili potom, viete? Ako teraz majú. Ja viem, ako sa to povie?

Obušok.

No, hej.

Obušky. Aj ste videli, že by niekoho boli bili?

Nie, nič. Nič, nevideli sme nič, lebo oni sa slušne správali tí židia, oni len stáli, ako ich podávali, tých priviezli z tade, tých z tade... a dali do radu, no a oni už vedeli. No a poniektorí mali nejaké taštičky, mohli si vraj zobrať takú taštičku, tam tých... do desať kíľ, alebo do pätnásť, alebo do koľko...

Hm.

Všetko už až tak nemôžem tvrdiť, ale viem... videl som, že toto tak mali...

Hm.

Ale nie všetci. Možno mamina, otec a tie dievčatá, no...

Boli tam aj malé deti?

Tak boli po jednom, ale to boli takí... slečny aj chlapani, no takí, čo oni... Aby som prišiel na riadnu mieru – oni sa učili v hudobnej škole hrať na husliach, alebo aj na tom, čo boli také tie... nebolo to až také, čo v terajšom svete, ale boli tie... flauta bola taká, čo preberal na tom... na tom... ale najviacej huslí. Tak oni tí chlapani už boli takí veľkí, aj tie slečny.

Hm.

No ich tam bolo veľa, čo tak dovtedy pamätám, viete?

Hej.

Čo sme chodili ešte do pána Friedmanna, do roboty a sme ich videli, ako... teraz už v Sečovciach kostol alebo cerkev, no tak tam bola tá škola, čo chodili oni.

Hm.

A tam tie deti chodili do školy, tak to hned tam bola tá škola nižšie, kde som pracoval u toho pána Friedmanna.

Hm.

A tamto boli tie školy, čo naše deti sa... no nie naše ako dargovské, ale tie sečovské deti.

Hm.

A teraz už tam inšie...

Takže tam aj na tej stanici ste videli aj tie deti z tej hudobnej školy, ktoré ste predtým poznali zo...?

Áno, áno.

Zo Sečoviec, áno?

Áno. A ich len tam priviezli, priniesli, no išli už hore, dole Sečovcami išli už hore po dvaja, po dvaja, po dvaja. A jeden žandár išiel na tom boku, a tamten išiel na tamtom boku, a tak ich sprevádzali na stanicu.

Tak vy ste videli, ako kráčali...?

Až tam dolu, ako som vám povedal, že sme vyšli kus z tej... zo... z toho, z tej roboty, kde sme robili, sme išli na hlavnú ulicu, na hlavnú trať, čo ide do Michaloviec, no, a odtiaľ vidno dobre bolo vtedy na toto. Na... ku vagónom.

Hm.

Hej.

Tak takto...

Tie vagóny boli pozdĺž, tak viete, všetko... no len videli sme, pohlo s nimi a k Trebišovu.

Hm.

No a ďalej...

A ako ste asi boli ďaleko, z akej vzdialenosti ste to videli?

No tak mohli sme byť takých... tak odhadnúť... čo ja viem, tak sto metrov, alebo koľko to...

Hm.

Hej, no. Nechceli pustiť žandári nás. Ďalej.

Vám povedali, aby ste išli ďalej?

Nie, povedali že...

Teda vás tak po...?

„Nemáte tu čo hľadať, máte robotu!“ Lebo oni vedeli, kde robíme, nie? Lebo to žandári chodili vtedy všade, tak to... no... nebolo toho toľko, ako dnes, tak oni mali kedy, tak oni raz išli tu pozrieť, tu pozrieť... Tak už ma poznali žandári, no nie?

Hm.

A hovoril: „Máte robotu, choďte si k robote!“ No tak toľko sme pozreli ako sme stáli, ako tá cesta ide do Michaloviec, dajme tomu tade, no a my stáli len tu na bankete, viete, tak?

Hm.

Hej. No a tak sme pozreli, pozreli, a ako sa ten vlak pohol, už, aj dovtedy nás žandári napomínali: „No, máte robotu, odchod!“

Hm.

Hej.

Tak ste nevideli, ako ten vlak odchádza, či to ste videli?

Toto sme videli, ako sa pohol. A prešiel potom... koľaj išla po tej hlavnej ceste do Trebišova.

Hm.

No.

Koľko tam bolo vagónov?

Tak asi pätnásť...

Hm.

Tak do pätnásť mohli byť, hej. Ten rušeň... nepamätáte, aký vtedy... rušeň?

Taký parný rušeň?

Vtedy parný rušeň len bol, hej. Dymilo... keď sa už začalo dymiť, už sme videli – no, už bude odchádzať.

Áno.

Tak.

Áno, potom ste už... už išli preč?

Išli sme preč, ale to prebrali túto firmu Antalovci, bratia dvaja boli.

Hm.

Sa volali... Tak oni prišli, ale to slabí oni boli, tak skrachovali.

Hm. A tí boli odkiaľ, zo Sečoviec, tí Antalové?

Ja neviem, skadiaľ oni prišli, zlatá moja.

Ste ich predtým nepoznali?

Nie, nie, nie. Len oni arizovali toho pána Friedmanna, ale až ako on odišiel, oni vtedy potom prebrali, hej.

Hm.

No tak ešte chodili tam tí ľudia robiť, ale my už nie, lebo hovorím – už prišla tam vojna a ja už tam ďalej nie. A potom po vojne to všetko rozbité bolo, zlatá moja.

Hm, hm. A ešte sa chcem spýtať, tam na tej stanici – ešte predtým, ako ten vlak začal rušiť. Hovorili ste, že asi pätnásť vagónov tam bolo...

Áno.

Aké to boli vagóny?

Tak len také boli tie, čo boli... málo také boli, lebo to neboli také parádne, ako teraz, no ale boli také, čo išli hore schodmi, ale boli aj také, čo ich len dávali dnu do vagóna, ako by pre... taký pre kravy alebo pre ošípané, tak do tých.

Hm.

Dvere boli otvorené a dali, také schody boli urobené z dosák, priložili tam a tadiaľ. Mohli ísť aj traja naraz, lebo boli dosť široké tie...

Hm.

Sme ich aj videli, čo sme išli pozrieť potom na druhý deň, na stanicu, tak videli sme to tie... ale to potom táto... títo cigáni si porozbýjali tie doštičky a brali.

Hm.

Do mašín.

Takže boli také široké tie dvere, že aj traja...?

Hej...

Aj traja ľudia naraz mohli?

Aj traja mohli, hej. Tak... No a tí žandári tam, hovorím, stáli. No, jedni tu, druhí tam, ich tam možno bolo aj osem, alebo koľko. To sa teraz ťažko... všetko, aby som presne povedal.

Osem žandárov tam bolo?

No hej. Najmenej.

A oni tak ukazovali ľudom, že kde ma kto nastúpiť?

Hej, hej, hej. Sprevádzali tých dnu, ktorých skade priviezli.

Hm.

Hej. Hej.

A boli plné všetky tie vagóny?

Áno, a jedných priviezli až z Bačkova.

Hm.

V Bačkove... na Dargove nie, ale v Bačkove boli židia, mali zeme a tí ľudia, čo nemali nič, no tak to všetko, po našom, to slúžili u nich, no. Čo robili na poli a za zrno...

Hm.

Potom už išli do mlyna, pomleli si na múku, no aby ženy mali, po našom, pečki (*fľačky – cestoviny*), alebo halušky... No a teraz je to všetko hotové, nie?

A to ste odkiaľ vedeli, že to boli aj židia z toho Bačkova?

Ja som poznal ich.

Ste ich tam videli na tej stanici?

No pravda, však to som chodil do Bačkova do cerkvi (gr.katol.kostol), spievať, toto bolo... Do vojny bola ešte táto cerkev dobrá a po vojne až o pätnásť rokov začali novú cerkev robiť.

Hm...

Hej, hej, hej... No a tí židia mali nie len v Bačkove tie zeme, ale i na Dargove. Hneď na Dargove tí ľudia pokúpili, kto mal peniaze, lebo tam bola jedna pani, Herbštaňa sa volala, tak tie zeme boli všetky jej, a len tie popod lesy mali gazdovia, tí slabší naši. A ortovali (*klčovali, čistili*) si kriaky tak, aby zemička sa rozšírila. Až neskôr tá pani Herbštaňa popredala tie zeme, ona už bola stará, ona mala päť synov a jedno dievča.

A to bola židovka, táto pani?

Nie.

Nie.

Nie, to bola taká kalvínka, po našom.

Kalvínka.

Kalvínka.

Hm.

Aj ju potom pochovával kalvínsky farár, bol som na pohreb ešte tam.

A ešte sa chcem spýtať, na tej stanici, v tých Sečovciach...

Áno.

Boli tam aj nejakí ľudia, ktorí neboli židia?

Hej, tak to...

Takí, čo do toho vlaku nastupovali?

No nie, to tí ľudia z Kochanoviec a zo Sečoviec, oni len takto, tam bola taká záhrada, viete? Tak len odtiaľ pozerali,...

Hm.

Lebo to oni sa poznali so židmi, viete, oni tam židom chystali to drevo, rozvážali zo stanice, lebo na stanicu vozili to z lesov. Tie drevá a tam rezali na pníky do mašiny. A hotové toto predávali, tí nejakí...

Hm.

Firma, alebo pán dajaký, ako mal... tak a tak a tak... No a potom boli také vozy, koníky, čo mal taký vozík a rozvážali uhlie, aj koľko dreva kúpil tomu židovi. A odviezol. A ten, kto mohol a žid už ho poznal, nie, no tak mu povedal: „No tak prídeš mi toto poukladať, no.“ Oni nerobili nič.

Takže tí, ktorí... boli tam ľudia, ktorí neboli židia, ale tí sa iba pozerali na to, že čo sa deje?

Iba pozerali...

A všetci tí, ktorí nastupovali do toho vlaku, to boli iba židia?

Áno, len židia.

A vy ste...

A nijakí viacej nie... nejakí chlapi nie.

Hm.

Či takí ľudia nie.

A mali aj nejaké označenia, tí ľudia?

Tak tuná mali žlté, taká žltá páska.

Hm.

Bola ako keď... dakedy, čo sa dáva, keď je svadba alebo čo...

Hm.

Oni také, ale žlté to bolo.

Aj pán Firedmann nosil takéto označenie?

Nie že nosil, ale dali mu to tí žandári, keď prišli.

To vtedy, keď pre neho prišli, tak mu to dali?

Áno, to vtedy mu dali... dovtedy...

Predtým...? Dovtedy nemal?

Dovtedy nemal.

Hm.

Nie.

A tých obchodov židovských...

Áno.

Ste vraveli, že bolo veľa židovských domov, židovských obchodov v Sečovciach.

Áno.

Tí obchodníci nemuseli nosiť takéto označenie?

Nie, dovtedy nemali nič, až keď potom prišlo toto, že tie vagóny prídu z Vranova... a vtedy im podávali, prišli... len po našom poviem... prišli do toho... do domu, kde tí židia boli, no museli toto všetko nechať, tak im podávali, či dievčatám, alebo chlapcom...

Hm.

No to slečny, my hovoríme po našom dzivčata, tak vy viete. A... a podávali im toto žlté, všetkým. No a on... no a tam bol – dajme tomu z tej uličky a na hlavnú, no a tam, ako už som vám povedal, tí žandári dvaja, alebo aj potom zase ďalej, tamti odtiaľ priniesli tých, tamti tých... A rad stál taký... no dlhý, no. To veľa židov bolo, to už teraz...

A toto ste videli tam na tej hlavnej ulici, že žandári...

Áno, áno, áno.

Privádzali tých ľudí a stavali ich potom do...

Hej, hej. Hej, hej.

A to bolo ten istý deň, keď aj pána Friedmanna zobrali?

Áno, áno, áno, áno, áno, áno, áno. A toto sme videli, aby som neklamal, toto ako sme ráno išli do roboty, tak ich už brali, a vtedy preto som videl ten... ten rad, čo ich viezli na stanicu a oni tam čakali pokiaľ neprišiel ten... tie vagóny od Vranova.

Hm, hm. Takže vy ste ráno išli do práce...

Áno, áno.

Videli ste už, že tam boli zoradení Ľudia...

Áno, áno. Už ich zorad'ovali.

A potom, keď ste prišli do práce, chvíľu ste pracovali, a potom prišli pre pána Friedmanna?

A už... už pre pána Friedmanna prišli, tak so mnou sa rozlúčil, ale tamtým nedával nič, lebo už hovorím stál ten... no to také... také ako by... traktor taký bol malý a tam vzadu bolo také... meter a pol mohlo byť, to tam sadol, aj tí žandári tam k nemu išli a tak ho vzali na stanicu. No.

Hm.

Hej. A len toľko sa so mnou rozlúčil, čo mi dal tú obálku, ako som vám povedal. No...

Toto čo? Kope...?

Kopertka, to bolo... alebo ako...

Obálka?

Obálka, áno, a tam boli tie peniaze, tak doma mi prečítal... Tak teraz už ťažko mi, či to štyri tisíc alebo päť, čo som dal mamine, no tak aj otec videl, no...

Takže pán Friedmann vedel, že ho... že ho zoberú, on vám nachystal také na rozlúčku?

Hej, hej a potom povedal mi, že: „Budeš pozerat' na komín.“ Tak tie peniaze, čo mal, tak položil do mašiny (stroja), to tí chlapi mi povedali, čo u neho písali. No ako úradníci mu...

Hej.

Tak oni mi povedali. „Pozri, všetky peniaze sme museli natlačiť do mašiny a toto horelo a preto ti ukazoval na komín.“

On im kázal, aby spálili peniaze?

Hej, hej. Hej, hej, že by tie peniaze spálili.

Hm.

A či si niečo vzali, to nepovedali, ani ja toto tvrdiť nemôžem, ja som nevidel. A oni sa nepriznali. Len toto mi povedali, že museli tlačiť tam. A keď jeho vzali už, no tak už peniaze zhoreli.

Bolo to pre vás prekvapenie, že pána Friedmanna zobrali?

Tak ťažko mi za ním bolo...

Boli... boli ste prekvapení, alebo vedeli ste, že sa niečo takého stane?

To som nevedel, zlatá moja, lebo vtedy také nebolo. Ešte len... už vtedy no... a tí ľudia po tých dedinách nevedeli veľmi, to len ja. My, tí ôsmy, čo sme tam robili, čo sme chodili do Sečoviec. Vtedy ľudia nechodili, lebo to každý mal doma mliečko, vajička, sliepky, toto... zajačiky, také len. Mäsiarstiev nebolo vtedy veľmi, ako teraz.

A v tých židovských obchodoch, v Sečovciach, predávali tam ešte tí židia, až kým ich neodviedli v ten deň, čo ste videli?

Nie, taký... možno tak dva týždne už bolo poza... zvonku, tie dvere ako sa ide do predajne, to už boli zavreté, a oni mali zozadu tie dvere, čo chodili do tej izby (domu), kde spali.

Hm.

A toto vpredu, čo bolo ku... k ceste, no k ulici, tak tam každý mal nad tabuľou dva, tri schodíky. A niekde nebol len jeden schodík, čo sa dvere otvorili...

Hm.

Do tej predajne... ktorý čo mal, no. No a bol... bol jeden taký, čo predával tam toto... múku... a cukor...

Hm.

Sol'... dajakú brózu na lokšu pre taký chudobný ľud... ženy boli, lebo im v prvej vojne pozabíjalo chlapov, tak oni nemali, ako sa... však vtedy nedávali peniaze, ako dnes takú korunu dajú tým ľuďom... Ale vtedy nie, vtedy len toto, čo mala doma...

Hm.

Tak len také, bróza... A potom... ale jeden si urobil v Dargove takýto obchod vo svojej chyžke, mal takú chyžku, tam v zadnej chyžke urobil, čo potom nakúpil v Sečovciach, alebo ja už neviem či ďalej a už nanosil i do Dargova, tak už nechodil nikto do Sečoviec, len my, čo sme chodili do práce.

Hm.

Tak to, nikto tak... tak večer sme prišli domov, tak to už bola tma, tak sme nerozprávali s nikým. To už len mamina mala vodu, sme sa poumývali s otcom... hej? A jedenie dala večer a spať. Vtedy nechodilo sa nikde.

Vtedy tie obchody boli zavreté ešte skôr, ako...?

Áno, áno, asi dva týždne najmenej.

Ako židov zobrali?

Nebudem presne dni, ale tak vám hovorím, že to už asi dva týždne boli pozatvárané.

Vôbec nikto tam nepredával?

Nie, tam už nikto nie, tam už nekúpili ste nič.

Hm.

Nie. Nie... Tam všade...

Ale ten gáter pána Friedmanna, tam ste pracovali, on ešte stále tam bol...?

Tam robili až do tej doby...

Až kým ho neodviedli?

Pokiaľ neprišiel... tieto vagóny z Vranova, ako...

Áno.

Ako ho už zobrali od nás, vtedy. A potom prestalo toto robiť sa tam, my už sme tam prestali chodiť, lebo prišla vojna a arizovali, hovorím, tí dvaja bratia, Antalovci sa volali.

Hm.

Ale oni zlikvidovali, lebo oni nerozumeli do toho, to bolo treba všade... pán Friedmann mal toto, že – príklad: prišli dnes preberať, musel som s ním ísť a ukazovať, prišli Nemci, brat tie pražce, čo pod koľaje. A... lebo tam nejako skoro porúbali v Nemecku tie stromy, alebo lesy, no tak tam viac bolo treba toto. Nie ako teraz, že narobili betónové... a tak ďalej, a tak ďalej, a tak ďalej, ale vtedy len drevené išli všetky. Hej?

Hm.

To tak. No a...

Spomínate si v akej ročnej dobe to bolo, keď pána Friedmanna zobrali?

Tak vtedy som mal tak asi... no... k šestnástim, no šestnásť rokov.

Ale či si pamätáte aké bolo počasie, či to bolo na jar, alebo niekedy v jeseni, či bolo chladno? V akej dobe to bolo?

No to také bolo, ako keď... slniečko bolo ale to tak ako keď je jeseň už... to tak mohlo, nie vždy rovnako. Tak ako teraz jar, no tak pekne je. Nie? Takú jar ani nepamätám, darmo mám

tol'ko rokov. Tak každý sa pýta, tí mladí, či pamätám takú jar. Nie, nepamätám také nič. No a vtedy bolo tiež tak, že tak už mohli mať dajaké také kabáty, dačo...

Hm.

Čo sme mali, keď mama pokúpila, či otcovi. No keď sme zarobili peniaze. No ale už bola tá sestrička staršia, štyri roky, tak už jej bolo treba kabáčiki (*sukne*), aj dajaké blúzky vtedy také...

Hm.

Čo bola taká v dedine, čo šila. Sama sa naučila, viete? Mala šijací stroj, tak šila tým ženám tam toto, hej.

A koľkokrát ste videli takto židov odchádzať zo Sečoviec, tam nastupovať na tej stanici?

Tak vtedy len ten jeden rad, keď...

To bol ten jeden deň, keď ten... len ten deň.

Hm.

Ale to bolo ráno, ako tie rady boli, no a ešte potom ako my sme museli ísť, lebo ako som vám povedal, žandári stáli, a hneď každý išiel do práce, nie? A tí gazdovia, tí nevychádzali nikde, čo každý... no po gazdovsky, mali tam tie polia, mimo tých židov, nie? Ale tí sečovskí židia nemali polia, len tí v Bačkove.

Hm.

A mali v Bačkove polia pokúpené, čo ľudia robili, aj v Dargove. No ale oni popredali toto, lebo vtedy už vedeli, čo sa robí. V Bačkove bol židovský cintorín a také tie boli urobené betónové, a to potom rozbili komunisti všetko.

Hm. A ostali potom ešte nejakí židia v Sečovciach?

Jeden sa vrátil po vojne.

Ale potom, keď ich odviezli. V tom čase? Už nikto nezostal?

Už nič. To všetko bolo zobraté, tam všetko bolo vypratané. Jedni... jedni skrývali v Trnávke, tak potom ich chytili a ten syn toho chlop... toho otca, čo ho držali... tam takú židovskú rodinu, tak ušiel do Ameriky. Tak hovoria, no. Ja si ho pamätám, ako mladý bol, po mene, ale toto som ja nevedel. Ale že tých židov chytili, tak ich tam z Trnávky tiež vzali preč.

A toto odkiaľ ste sa dozvedeli?

To len som počul, čo trnavskí ľudia hovorili.

To vám tam odtiaľ hovorili?

Hej, hej, hej. Hej...

A to ste sa kedy dozvedeli, ešte cez vojnu, alebo neskôr?

Nie. Až po vojne.

Až...

Až po vojne. No a potom som uvidel toho jedného, mal mlyn, čo múku mlel. Arizoval pána, toho čo... vedel som meno, ale nechce mi prísť na rozum... ako ten žid sa volal, čo mal ten mlyn. A potom arizoval druhý, po ňom, tamten už niekde odišiel preč, ja neviem kde, už som ho tam nevidel v Sečovciach... ale ten taký vysoký, ten sa ukázal po vojne. V Sečovciach, tam som sa s ním stretol, lebo poznal ma, lebo sme tam chodili veľa otesávať... A... on, hovorím, mlel. Tak on dnu mal tých, viete, čo robili okolo tých... okolo toho, kde múka... no sypali ju, žito, alebo pšenicu...

Hm.

Alebo jarec, čo mleli pre svinky, alebo také... kto čo mal, no. Tak to... no a on ruky vo vreckách a fajčil si vonku. Dajaké tie čo boli drahšie cigarety... a ja som nefajčil, ja neviem.

Tento pán bol tiež žid?

Áno. Áno, žid bol a on sa vrátil jeden. Po vojne...

On sa vrátil.

Kde bol, neviem. Nepovedal nič. Len prišiel... ja som išiel dole Sečovcami, ja neviem, kde som išiel, či si niečo kupovať či čo, po vojne, tak... už nepamätám, kde som išiel... tak... On stál oblečený, ale ja by som ho nebol poznal, keby sa ku mne neozval, lebo taký mal... prv mal také šaty parádne, keď ešte mlel, mleli ľudia, no...

Hm.

A potom, ako prišiel, tak taký bol oblečený na spôsob, ako tí bezdomovci dnes.

Hm.

Hej? Ale...

Tak ste ho nepoznali, lebo...

Nie... Len on...

Lebo ste neboli zvyknutí, že v takých šatách chodil?

Tak ja by som nemyslel, že taký pán v takom... a on prišiel ku mne a chytil ma tuná za plece. „Teraz ma nepoznáš?“

Hm, tak sa vám takto prihovril.

Hej. „Tak prepáčte, ja by som vás nepoznal,“ no...

A ten ako sa volal, tento pán, spomínate si?

Nie, už neviem toto meno teraz.

Minule ste nám hovorili, že pán Šamo? Môže byť?

Joj, Šamo, ten prvý bol.

Môže byť?

Aha, vy pamätáte. Už mi prišlo... Ten bol prvý, čo od začiatku mlel ľuďom. Ten sa volal Šamo. A tamten arizátor, tak toho meno... neviem ako to... vedel som aj jeho meno, ale neviem teraz.

A tento pán Šamo, to bol ten, ktorý sa vrátil, ktorého ste nepoznali?

Nie, nie, ten odišiel niekde, ten, ako arizoval, tak to...

Aha, tak to bol arizátor toho mlyna?

Hej, hej, hej.

Aha.

A ten pán Šamo, on o dva roky odišiel preč, ale kde odišiel, neviem.

Hm.

Ani nikto nehovoril, lebo on tam mal všetko na druhom... taký dlhý dvor, mlyn tu a druhý dvor, tak tam som mu chodil ošípaným sypať do válova toto... keď sme boli mlieť.

Takže meno toho žida, ktorý bol majiteľ toho mlyna si nepamätáte, neviete si spomenúť?

Nie.

To meno?

Toho druhého neviem.

Hm.

Meno neviem, ale toho ste pripomenuli, Šamo, hej, tak ten bol prvý.

A tento, keď sa vám prihovril, že ste ho nespoznali...

Nie.

Ste sa nepýtali, že... že čo s ním bolo, či...?

Nič. On nechcel hovoriť, lebo povedal, že ho sledujú tak hneď ide preč. A išiel... ide cesta z Košíc dolu, a tu ide na Trnavu volajú. Tam jurmarčiško také bolo, viete, čo predávali kravy alebo...

Hm.

Alebo ošípané, kto mal, no.... A on tam išiel, dole tou cestou.

Aha.

Len toľko mi, chytil ma za plece, hovorí: „No, nepoznáš ma teraz?“

Hm. A tohto pána ste videli aj na tej stanici, keď pána Friedmanna odvážali?

Toho pána som nevidel tam. Nie. Toho pána som tam nevidel. On dakde bol u niekoho skrytý, čo potom po vojne sa ukázal, no. Ale tak, ako vám hovorím, vážená pani, len v takých gazdovských šatách bol oblečený. No... ako keď dnes tí žobráci, no... Kto mu podával... ale svoje šaty nemal.

A tí ľudia na stanici ako boli oblečení?

Tí, čo išli? Naši židia?

Hm, hm.

Tak to každý, čo mal, lebo oni boli parádne poobliekaní. Hej. Oni mali aj... A tie slečny, to sa nedá povedať. Alebo tí chlapi, čo sa učili, ako som vám povedal...

Hm.

Hrať v tej škole... A tamtie deti, už to nepamätám všetko, tých židovských... tých menších. Len tá škola bola ako dnes je kostol v Sečiovciach, a na ľavom boku ako sa ide do hora, alebo dolu na pravom boku, tá škola bola, tak ako sme ešte chodili do práce, tak ja som ešte vždy išiel tam, tam ... bola, tak som vždy išiel popočúvať, ako hrajú.

Hm.

Hej, hej.

A do tých... vraveli ste teda, že jeden ten pán sa vrátil, ten, čo mal ten mlyn.

Hej, hej.

A do tých obchodov, čo ostali po židoch v Sečovciach, potom po vojne sa nevrátil už nikto?

Nie, nikto. To všetko... to stálo rozbité, lebo to všetci ľudia išli a kradli to, čo židia mali, posteľe, vešiaky, tak ako sme si my vzali do Dargova, ako som vám povedal, aj mašinu, aj posteľe...

Hm.

Lebo nebolo nič, v Dargove, všetko zhorené bolo tam.

Hm.

Hej, hej. A tak sme si nanosili a potom z Dargova boli evakuovaní inde ľudia, za horami, to sa volalo Kamenica, Nižná, Vyšná, Bidovce, tak tam boli... ale ešte Ruskov, Ďurkov, tak tam, ako ide cesta na Slanec ďalej, tak aj tam boli evakuovaní, tak prišli, tak oni mali koníky, na koňoch boli evakuovaní, tam na svojich vozoch...

Hm.

Tak potom vzali a na voze prišli do Sečoviec, tak nabrali.

Hm.

I postele, lebo tiež nemali nič, lebo ich bolo zhorené, no to tak potom...

Takže potom z tých židovských domov si ľudia zobrali...?

Áno, áno, to bolo všetko zlatá moja...

Čo tam bolo zariadenie.

Rozbité. Oni dvere rozbili, so sekerami alebo s čím, aby sa mohli dostať dnu a nabrali si aj na vozy. Tí sečovčania nie, lebo tam tí ľudia ostali, Sečovce prešli, tak...

Hm.

Bolo niekde rozbité niečo, ale slabo. Ale najhoršie bolo toto. Dargov najhorší a potom bola Trnávka a na pravej strane bol Bačkov, Kravany, tak toto, popod lesy, viete. Tak toto bolo všetko také...

Hm. Aj ste videli niekoho, kto takto bral odtiaľ z týchto židovských domov veci, že by ľudia vynášali?

Aj my sme mali.

Aj vy ste mali niečo?

Ešte aj ja som s nimi bol, čo som... niečo... také stoličky nejaké položil... mal som kamaráta, čo prišiel spoza hôr, bol evakuovaný tam, tak hovorím: „Joži, hovorím, dám i ja nejaké stoličky.“ – „Polož si ich tu, ale musíš ich držať.“ Lebo on už nabral toto... skriňu, alebo kredenc, bol vtedy nejaký,... židia mali. Ale tí po dedinách, tak to len taká kasňa (*truhla, komoda*) bola, alebo šafáreň sa volala, tak tri metre alebo čo bola, a veko sa zdvihlo a tam si gazdiné ukladali mechy, lebo vtedy bolo treba, keď mašina (*mláťačka*) mlátila zrnko, alebo na múku do... do mlyna. Hej?

Hm.

No tak toto kládli tam a potom oblečenie, kto mal, vtedy neboli skrine, také ako dnes.

Aj vy ste mali doma niečo z takéhoto židovského domu?

Áno. Áno.

Áno?

Áno. Hej, potom, hovorím tomu kamarátovi: „Počúvaj Józsi, pozri ešte tam v tom dome ešte bola skriňa, neprídeš mi pre ňu?“ No tak sme mali tú skriňu. A potom neskoršie začala firma robiť domy v Dargove, tak potom som odtiaľ ukradol nejaké dosky, čo som si sám urobil takú skrinku, čo som do nej oblečenie odkladal.

Hm.

A brat je o desať rokov mladší, tak on tam žije v otcovom dome, na neho otec dal, lebo on bol najmladší, desať rokov odo mňa.

Hm.

Hej. A jedna sestra bola odo mňa štyri roky staršia a tá druhá bola tri a pol roka mladšia. Ja som bol; sestra a potom ja.

Hm.

Tak bola tá mladšia, a tak bol potom... vtedy bolo veľa detí, nás bolo štvoro, ale boli takí v dedine, čo najmenej šesť, osem, desať...

Hej. Vtedy toto bolo.

Hej.

Chcem sa spýtať, nepotrebujete si urobiť teraz prestávku? Náhodou?

Tak...

Aby sme...

Tak tu je, vyššie, tak ešte trochu pohovorím.

Aby sme vám nepoškodili, len pre istotu.

No, no.

Takže pána Friedmanna zobrali a vy už ste potom ne... nepracovali?

Nie, nie, nie.

Tam?

My už nie. Ani ako tam tí páni Antalovci začali... my už nie. Ja som sa odišiel učiť do Košíc za kuchára, vyučil som sa, a potom ma vzali do väznice variť jedlo, tak za rok... a potom za tým som robil, keď začali domy stavať, tak ako som povedal, tie bloky, no. No, bloky...

Hm.

Tak ešte som robil. Ale boli takí, čo mali školy dovtedy už, a ja ešte len tú školu robil, tesársku, viete?

Hm.

Lebo to tiež musela byť škola, lebo tí robotníci, čo robili, tak tí mali na hodinu len toľko, a keď som sa išiel učiť, už som dostal o dve koruny viacej, no. Na hodinu. Ale potom ma oklamal kamarát, lebo ako som šaloval, no už neviem o koľko... alebo o rok, alebo ako, tak hovorí: „Jani,“ lebo potom bolo len ty, nehovorilo sa vy, len ty...

Hm.

A hovorí: „Došaluj toto, aj polku železa, lebo na ráno majú priniesť betón, takže aby mohli hneď sypať. A napíšeš si dve hodiny, alebo koľko budeš robiť viacej.“ – „Dobre.“ No ale ako prišla o mesiac výplata, tak hovorí: „Chod' po peniaze, lebo už dávajú.“ Lebo on chodil tak od stavby po stavbu. Lebo tam neďaleko začali jednu tu, druhú takú ďalej...

Hm.

Vidíte, ako je vybudované teraz, no. No a vtedy to sa začínalo tak.

A toto bolo kedy, v ktorom období? Koľko ste mali vtedy rokov?

No tak to už mal asi dvadsať... dvadsať šesť, sedem.

Ale to už bolo po vojne?

Áno, áno. Hej, po vojne. Celkom, to už začalo...

A medzi tým... medzi tým, čo ste robili? Keď ste odišli od pána Friedmanna, pána Friedmanna zobrali vy ste prestali pre neho pracovať...

Áno.

Potom už ste nikde nepracovali?

Nikde som nerobil, lebo som sa išiel učiť. Učil som sa za kuchára.

Aha.

Aha. Hej.

Lebo... lebo mám tu poznámky...

Áno.

Z toho predchádzajúceho nášho stretnutia...

Áno.

A tam ste spomínali, že potom, ako ste odišli od pána Friedmanna, tak ste nejaký čas pracovali pre pána Mandela.

Joj, tak to v Michalovciach. Ostal ten žid v Michalovciach.

Hm.

Hej. No ale prv... prepáčte, toto čo sme hovorili, toto, no ale teraz sa môžeme vrátiť aj ku tomu.

Áno, áno, takže kedy ste išli pracovať pre toho pána Mandela?

No tak vtedy sme išli robiť tam, tak to som mohol mať tých... tak ku tej dvadsiatke, alebo tak nejako. Hej. No a...

A bolo to hneď potom, ako zobrali pána Friedmanna, alebo po nejakom čase?

Nie, to až po čase. Hovorím, to už som mohol mať devätnásť rokov, alebo ku dvadsiatke, tak ako sme s otcom... lebo volali tých ganerov, čo vedeli kresť pražce...

Hm.

A on sa objavil v tých Michalovciach, ten žid.

Hm.

Mandel. No, tak on prišiel do Dargova, on už vedel o tých chlapoch, a potom sme chodili kresť až tam dolu k ruskej hranici, Koromľa alebo tieto dediny. Tú jednu pamätám aj, a tam tie dediny všetko nepamätám, tak nebudem hovoriť, no nie?

Hm.

To smerom od Michaloviec, Sobrance a dolu...

Hm.

Tak tam... a žid kúpil tam od tých pánov, ktorí mali lesy a tam sme kresali toto.

Takže tento pán Mandel prišiel k vám na Dargov a hľadal ľudí, ktorí by pre neho...?

Áno, áno.

Pracovali?

Áno, áno. Áno. A tak nazbieral, či desať nás bolo, alebo dvanásť a tam nám v Koromli našiel dom, tam sme spali, lebo vtedy neboli autá, len on nás došikoval (*doviezol*). On mal také auto čierne, zadok rovný bol a vrch tiež, no ako autá... a vpredu, čo len šoféroval, no tak tam položil štyroch a piaty, keď som sadol k nemu.

Hm.

On bol šofér, tak tu jeden mohol sadnúť a štyria tuto, a odviezol na tom aute nás. Ale potom našiel šoféra aj s autom, Nemca. Ale kde bol, odkiaľ prišiel ten Nemec, to neviem, ale on vozil tie pražce potom na stanicu do Michaloviec. Odtiaľ, z tých dedín.

Hm.

Hej. Kde sme kresali. Furmani povozili, ale vtedy tam nebolo koníkov, len na voloch... voly... tak oni, ako už sme pozbierali, prišiel pán Mandel, tak hovorí že: „Janičku, ty si taký najmladší, dám ti tu papier a tu pozbieraj od všetkých chlapov tie pražce a popíš mená, lebo musíme ísť do banky. “ Lebo židovi nechceli dať peniaze, len ja som musel ísť so židom a podpísať ja tú kartu. A tak nám dali. No, žid múdry bol, ja až tak... teraz chápem, ale vtedy tiež som všetko nechápal, že bolo treba ako nám za pražce, tak tomu pánovi za drevo, kde kúpil... a potom tým povozníkom a potom tomu šoférovi auta, čo povozil toto do Michaloviec na stanicu. A potom prišli dvaja Nemci, musel som ísť na stanicu tam a tým Nemcom som dával toto. No že, toto toľko do toho vagóna pôjdu päťdesiat, tie pražce po dva metre päťdesiat alebo... Ale Nemci chceli potom do Nemecka, ešte toto som si zapamätal, do Nemecka mali ísť o desať centimetrov dlhšie, dva metre šesťdesiat... centimetre. No... na Slovensku, alebo kde inde išli, dva päťdesiat dlhý a tieto museli ísť dva šesťdesiat.

Hm.

Do Nemecka. No a prišli títo dvaja inžinieri potom, ten pán Mandel hovorí: „Janičku, na tu máš peniaze,“ strčil ruku do vrecka, ťažko teraz povedať, či mi dal tri tisíc alebo štyri, „choď a kúp im jesť aj keď budú chcieť vypiť, tak kúp im a kúp im aj cigarety, no čo treba, ty už vieš.“ Tú krčmu mi ukázal, tam i tam, dobre. A hovorí: „ Ja potom po teba prídem.“ – „Dobre.“ – „ A povedz im, že nemusia byť, že žid ich neoklame, že koľko chcú, nech nap... mal som papier napísal som, tak ako vy tu máte, ale ja len s rukami napísal a potom som toto ukázal v banke. Toľko a toľko za toto a toľko a toľko za toto. A tá pani, čo v banke sedela, tak hovorí: „No, dobre zlatý môj, spočítam.“ No tak zrákala, no tak dakedy sme brali milión dvesto tisíc, milión tristo a potom dakedy bolo potrebných milión päťsto tisíc, pamätám. A no tak, podpísali sme a vzal som do toho, čo žid mal tú tašku, svoju, no tak tie peniaze sme tam položili a prišli sme do Michaloviec, no a hneď som zobral, išli sme, vyplatili sme toho pána, čo jeho stromy boli...

Hm.

No... a potom sme vyplatili tých robotníkov, čo rezali s ručnými pílmami, toto na pražce, viete? Strom spustili, tak tí... ale to Petrovce alebo aké, to už nepamätám všetky dediny, no, išli sme tam. Tí chlapi už čakali a hovorím: „No poďte chlapi dnu, vyplatíme vás.“ – „Dobre.“ No tak sme dali tým chlapom. No tí mali toľko šmykov, no toľko pražcov narezaných, tamtí toľko, tak povyplácal som ich.

Hm.

A žid len pozeral.

Hm.

Na mňa.

Takže vy ste to všetko vybavovali za neho?

Áno, áno.

A on sa... on to iba tak dozeral?

Alebo sedel, alebo stál, kedy ako to... Vyplatili sme tých tu, potom sme išli, vyplatili sme lesníka, tam, čo dohliadal tam na to... to... tam na les tomu pánovi, i on chcel. Lebo to potom... darmo kúpil dajme tomu sto stromov, ale ten žid si urobil s tým lesníkom, že ešte viacej by chcel, tak povedal: „Dám tebe dajaké peniaze, ale nech narežú viacej...“

A v tej banke, to prevzatie tých peňazí, kto to podpisoval? Vy ste to podpisovali?

Ja som to musel podpísať, židom neslobodno. Žid nie...

Ale on tam bol s vami pri tom?

Áno, on bol so mnou, hej, aj jeho poznali, ale on nesmel...

Prečo... prečo on to nemohol robiť?

Tak nemohol, lebo to po vojne, ja neviem, kde bol, kde sa skryl, kde nie, ale on sa tam objavil a potom ešte robil.

To bolo po vojne už?

Po vojne, áno, áno, toto bolo po vojne už. Hej, hej. Hej, no... no... A tak potom ja som už... ja už som toto nechal, a tak som sa išiel učiť do Košíc.

Aha.

Hej. A ja som už potom nerobil.

Takže vy... pán Mandel, vy neviete, čo robil počas vojny?

Ja už... ja neviem, kde bol, ani nič, kde sa skryl, lebo vo vojne... ostal po vojne, a potom už prišiel do Dargova, čo hľadal tých chlapov na tie práce.

A vy ste ho poznali už predtým?

Nie. Nie, ja som ho dovtedy nikdy nevidel.

V Michalovciach ste...?

Ja som robil v Sečovciach.

Takže vy ste do Michaloviec vôbec nechodili?

Nie, ja nie, až keď prišiel do Dargova volať, voľajako sa dozvedel a volal tých kresačov, no.

Hm.

Tak sme potom išli tam. No, dakedy sme boli desiati, dvanásti, ale keď prišla jar, nesmeli sa robiť, len do prvého mája.

Hm.

Totíž to... keď už začalo pučanie, už neslobodno bolo vtedy, zlatá moja, ďalej rezať stromy. Tak my sme ešte dokresali, čo bolo narezané, či do polovice mája, alebo dakedy, tak a tak a tak... no... a potom už sme sa rozlúčili s tým Mandelom a potom ja som už odišiel do Košíc sa učiť. Ja som ho viacej nevidel nikdy, ani neviem. Potom vyučil som sa toto a potom ešte rok som robil tam, vo väznici čo som varil. Ale keď mi len tisíc sto korún dávali, som zanechal, som išiel do lesa, ako som vám hovoril.

Hm. Takže ani neviete, čo sa potom s tým pánom Mandelom stalo?

Neviem, ani nikto nevie.

Hm.

Ani nikto nevie.

Ani ste ho nevideli, že by...

Nič, nič, ani...

Potom ste ho stretli, že by odchádzal z Michalovciach?

Nič, ani otec. Potom otec bol po vojne štrnásť rokov predseda v dedine, tak... lebo toho, čo bol dovtedy, demokratický, tak toho odvolali a zvolili chudobného, ako otca, no. Mali po otcovi nejaké zeme tam, ale dovtedy len robil, no. A slúžil tam u tej Herbštaňi, ako som vám povedal. Aj mama tam slúžila. Tak dvadsaťosem rokov mama mala, keď sa vydávala za otca.

Hm.

Hej. Až po tom neskôr mali nás, deti, no tak hej...

Dobre, urobíme si teraz krátku prestávku, dobre?

No dobre, ja musím...

...

Takže mali sme tu prestávku a chceme sa vás ešte opýtať nejakých zopár otázok.

Áno.

Najprv by som sa chcela vrátiť k tomu, čo ste vy v tých Sečovciach videli, ako židov odvádzali zo Sečoviec. Vraveli ste, že niekto to tam organizoval, že ich tam proste odvádzali. Ako boli tí ľudia oblečení, čo mali na sebe?

No zelené oblečenie mali, ale také veľmi na tmavo, nie také, ako teraz vidno, žlté alebo také, nie. Boli také veľmi, dosť tmavá, ale zelení boli. A mali čiapky také len... no... tu rovné nad tým a tu toto čierne. Šilt, toto ako. Ta tak boli poobliekaní.

Hm.

Hej. V zime mali čižmy, ale také... ako vám povedať? Akoby gazdovské boli. Boli tie čižmy asi potade. Nie také, ako sú teraz vyššie, alebo tak. A v lete mali len tie, baganče museli mať.

Hm.

Hej. Nie topánky také, ako vy máte, ale také ako... ako veľmi také ako na gazdovské, topánky boli, no také... hej.

Hm.

No tak také bolo...

A mali aj nejaké zbrane pri sebe?

Len toto, pištoľ tu mal, aj tú paličku mal, takú pozrite.

Ten obušok?

Hej. Ten obušok, hej, hej. Toto, no ale to vtedy nebolo také, vážená paničko zlatá moja, že by niekto niečo urobil, lebo to gazdovia boli gazdovia a to nerobili nič také a tá chudobina, tak tí robili.

A ako sa... ako sa týmto strážam, ako sa im hovorilo?

Tak... to keď prišli, tak nejako do Dargova, tak len každý povedal: „Jaj, pozor, lebo prišli žandári.“

Tak im ľudia hovorili, žandáre?

Hej, žandári. Hej.

Hm, hm.

Hej.

A boli v Sečovciach aj gardisti? Spomínate si na gardistov?

No tak boli, lebo potom ich brali.

Koho brali?

Tak tých gardistov po jednom. Tých pánov brali potom sedieť, po vojne.

Aha. Po vojne ich brali.

Po vojne ich brali tam do Košíc, kde som varil jedlo, tam som ich videl. Aj popov tam brali, farárov, no.

Hm. A vtedy, keď židov brali, neboli tam s nimi aj gardisti?

Tak to ja neviem. Nie, nie, nie...

Vy ste tam videli týchto, čo sa im hovorilo žandáre?

Tak to len žandári. Nič, tam len boli židia a tí žandári, čo ich sprevádzali.

Hm, hm.

A keď vlak odišiel, tak tí žandári odišli jedni do Vranova, čo prišli s tými vagónmi, tak tí potom sadli naspäť, išla motorka. Tie vagóny, čo išli do Trebišova, a potom išla motorka. Čo len boli... toto, motor... no, tie dva, dva tie, čo električku volali.

Hm.

Hej, hej. Tak... Jedna tá, aj druhá, tak to potom prechádzali tí ľudia, čo robili v cukrovare, ako som vám povedal, no...

Hm.

Hej.

A v Sečovciach v meste, videli ste niekedy gardistov?

Tak to nemôžem povedať tak nič, že by... to len, keď dakto dačo o tom hovoril. Lebo mi sme len prešli, dolu Sečovcami, do toho pána, lebo tu... od okraja, od Sečoviec, tu boli gadžovia... no gazdovia a potom židia boli až ako ide cesta na Trnávku a až od tamadiaľ, tu mal krčmu jeden, aj čo varili... varili tam kuchárky alebo bol kuchár jedlo, pre takých, čo robili na súde...

Hm.

Páni. Tak neboli dajme tomu všetci zo Sečoviec alebo... aj colnica bola v Sečovciach. Tam hneď brali, keď také niečo menšie urobil, tak brali do Sečoviec, no. Čo zatvárajú.

Hm.

A potom, keď dačo mal ťažšie, no tak vzali a vozili do Košíc. Tých ľudí, no, tak...

Hm.

Tak no, a boli jedni tí, čo im v Košiciach... jeden dozorca mi potom večer... tak ako som už podával jedlo, aj toto a toto... Mí hovorí: „No pod' sem, dačo ti ukážem.“ – „Čo?“ No a tam boli také, na dverách taký ob... oblúčky... okienka... stiahol... a tam mali ho pripnutého na lávke, taká lávka dvojmetrová bola a tam ležal ten chlap, priviazaný tu bol, aj nohy, no a to pri ňom stál, čo bil ho. Mal ten obušok, ale to nebol žandár, to bol v colnici, tak ten ho bil po

pätách, aj po nohách, čo ich volali toto potom, aby ste rozumeli... čo išli proti Rusom, chceli mosty vyhadzovať, a také, také, také...

Hm.

No tak toto len viem, ako som bol mladý, tak pamätám toto, ale...

A toto vy ste videli, ako tam bol ten priviazaný, či to vám niekto rozprával?

Nie, to mňa ten dozorca volal tam a mi ukázal. Otočil ten kotúč, lebo tu bola tá jarda (*chodník*), nie jarda, ale chodba, a tie izby boli, čo bola jednotka, čo voda na neho stekala.

Hm.

A bola taká, čo ho bil.

Hm.

Na stoličke. A bola taká, čo len búchal do neho do rúk, do hrude, čo vyšetroval ho. Tak to boli ich izby.

Hm.

Tak tade mňa len previedol, ale hneď sme zmizli preč.

A vy ste tam čo robili?

Tak väzňom varil tam.

Tak vy ste tam varili?

No áno. Ale ja som dole varil jedlo a potom...

Ale toto bolo vlastne až po fronte, po vojne.

Po vojne. Hej. Po fronte, hej.

To takých pochytili, čo akože škodili ruskej armáde?

Hej, hej. Hej, čo nechceli komunistov pribrať... a ako ich volali či gardisti, či akí, tam to už neviem, no...

Hm.

Ta... len tak vám poviem, no, že tých potom pobrali z dedín, čo oni boli takí nejak bohatší ľudia. Stankovce boli, tak tam boli takí bratia, traja a oni tiež organizovali toto, že ten most ku taký veľký, takže ho chceli vyhodiť do povetria, aby Rusi nemohli ísť, alebo...

Hm.

To tak, alebo tak, alebo tak, no...

Tak potom ich pochytili, aj ich pobrali do Sečoviec najprv a zo Sečoviec už ich eskortovali do Košíc a tam som videl, ako ich... varil som jest'... mal som miestnosť tu. Tu boli dvere z vonku od chodníka a tá jedáleň bola tu a stade bola tá chodba, tu na dvor, dolu... A tam som videl, ako tí chlapi zo Stanoviec, aj ešte jeden bol z Bačkova, tak mali nohy zviazané a také gule mali za sebou uviazané, tak len tak... nôžku toľko urobil čo vonku...

Hm.

Tak toto som videl.

Hm.

Hej. No...

A ešte sa chcem spýtať... ešte... Predtým, ako prišla fronta sem...

Áno.

Ešte pred frontou, vy ste prestali pracovať pre pána Friedmanna, lebo pána Friedmanna odviezli preč.

No, hej.

A čo ste robili, kým prišla fronta?

Nič. Nič, len hneď...

Doma ste boli?

Nie, hneď som išiel, lebo tých ľudí brali robiť, zákopy kopat', Nemci, už oni sa sami stiahli niektorí, ešte vojna bola tam nižšie, viete, ako na Rusnákoch volajú. Od ruskej hranici, no bližšie už tu, na Slovensku a oni tam... sem tam... kde vody boli nejaké, u bola voda... A prišli potadiaľ zmoknutí a hneď ľahli do tých domov, čo ešte pred vojnou čo stálo, čo tí Nemci... mokri, no. Ale potom ten most vyhodili do povetria, tak len pri vode museli. Ale hneď za nimi dali ten člnok si, tí Rusi. Tak Rusi už chodili na tom člnku, čo sa prevádzali do tých dedín potom, čo prichádzali až na Dargov.

Hm.

Ale my sme boli v lese evakuovaní, tak ja už potom... mal som jedného, Weber sa volal, Nemeč, poštmajster bol. Na pošte robil. A on vedel trochu po slovensky, tak potom mi toto urobil, dal mi papierik, že som chorý a ja chodil do lesa robiť už kolibu. Ale otca brali, lebo tí ľudia... chlapi, aj z tých dedín, tak ich brali tie zákopy nižšie od Dargova robiť, aby Nemci mali kade chodiť. A potom také im robili od toho okopu, tak také im robili asi na meter, čo tam ten hlavnejší sadol a tam. No a tí po tých okopoch... no a tí Nemci to mínovali, aj poranilo ich, mali také auto, iné, ako člnok. A potom už zle založil tú mínu, tak vybuchla... a potom, či ostal živý, či nie, to už neviem...

Hm.

Lebo potom oni už ho vzali preč, neviem či do Košíc, do nemocnice, alebo kde... a tak.

Takže to Nemci takto prišli a kázali chlapom, aby pre nich kopali tie zákopy?

Nie, že kázali – museli.

Museli?

Museli.

Ich prinútili?

Áno, to z tých dedín všetko. Tak vám namaľujem iba v krátkosti – Malé Ozorovce, Zbehňov, Trnávka, Dargov, Bačkov, Kravany, Stankovce... potadiaľ. To išlo všetko popod tie lesy. A tade nižšie od Dargova robili tie zákopy, čo kopali tak odtiaľ a cestu vyhodili na tom mieste, kde tie okopy...

Hm.

A potom išli až po Bačkov, viete? Po poliach.

Hm...

Tak tam to tí ľudia museli kopať.

Hm.

No a to nabrali. Jedni utekali, kryli sa do pivníc, ale vtedy neboli, akú tam pivničku mal?

Hm.

Na zemiaky, alebo také toto nič...

Vy ste vtedy koľko mali rokov?

Ja som vtedy mal šesťnásť rokov.

To bolo hneď po tom, ako ste prestali u toho pána Friedmanna pracovať?

Áno, áno. Áno, áno. A vtedy začala vojna potom, no a tak som potom z Dargova... mama varila, či piekla každý deň chleby a tá sestra mi nosila... to hora Žiar sa volá, a tam to také... dva a pol kilometra, od dediny. No, tak tam som ja robil kolibu. Vykopal som do kopca, lebo tam už bolo kolíb asi štrnásť.

Hm.

Už bol... každý už utekal z dediny preč, lebo pred... ako už Nemci prišli a spali v domoch, tak už kto mohol... Ale hovorím, ten pán mi urobil... dal mi ten lístok, lebo inak, keď tí Nemci stáli pri bránach, pri plote a nepustili vás. Hneď chytali a museli ísť potom robiť, tí chlapi...

Hm...

No a on mi dal ten lístok, tak ja, ako som odišiel tam, tak ja som už nechodil domov spať. Ako som tam začal, tak som, niektorí ľudia skôr urobili. Poutekali skôr a ja už až potom som mal úplne poslednú chyžu. A potom keď Nemec prišiel z vrchu zo Žiaru, pozeral, mal automat na sebe taký... oni boli všetci tak po pánsky poobliekaní Nemci, no. Oblečenie pekné... ale nerobil mi nič. Len pozrel zhora, kúsok z brehu dolu, nijako mi toto... Hovorím, posledná koliba bola. Najskôr som vykopal, no a potom už som urobil toto, nie...? Dvere, z dreva vyrezal som. A sestra mi nosila tie chleby každý večer, keď mama napiekla... no tak za... za desať dní... hej...

Hm.

No tak potom už poutekali tí chlapi, lebo už Nemci na nich nedohliadali, ako už prišli na Dargov tí... k Dargovu tí... Neme... Nemci, lebo Rusi ich hnali. Ale sa stala chyba, lebo jeden ruský major rozkázal biť na Nemcov a malo bolo zbraní. A tá zbraň bola v Čiernej nad Tisou, to už prichádzala z Ruska, viete? A tu na Slovensko. A potom vozili na autách, tu... popod tie hory. Kánonom, aj tými, čo mali tie automaty, a také a také, no... Gul'omety, a tak ďalej, a tak ďalej. No tak to... a nie... a tú oni pobili a prestali, lebo munícia vyšla a tamtá neprišla, z Čiernej. Nie... nedostalo. Tak zasa tri dni ticho bolo. Nebili... tak sme mysleli, už koniec, tí chlapi, otcovia, no, tak to tie bol... my boli mladí, nás tam bolo veľa, no. V tom lese... I... no samé rodiny tam boli.

Tak tam ste sa tak skrývali v tom lese, hej?

Hej, tam boli skrytí v tom, hej.

Hm.

No a ako videli Nemci, boli len za Dargovom, za horami, Klečenov, Svinica, Bidovce, ku Košiciam bližšie, tak oni ako videli, že ticho, že Rusi nebijú, tak sa vrátili nazad. A z tých svojich kanónov povyberali tie... verflusi čo volali, čo ako je na puške, keď otvorí a položí to tú... mm... no... Ten malý patrón... tak oni potom naspäť, do tých kanónov Nemci podávali a začali na Rusov biť.

Hm.

Tak tí už sa nazad posťahovali, tí Rusi a držal sa front sedem týždňov.

Hm. Takže toto sa stalo...

Tak sedem týždňov sme boli... ale už sme nemali čo jesť, darmo nosili tí ľudia, i zemiaky, i kukuricu, i fazuľu, alebo ako my sme mali chlieb, čo mamina piekla. Tam za desať dní piekla a sestra nosila každý deň, lebo ona bola odo mňa staršia o štyri roky.

Hm.

A ona vládala. A tamtí boli deti ešte, pri mame, no... Bo...

Ja sa vás ešte chcem opýtať jednu otázku...

Áno.

Lebo tuto v poznámkach z toho predchádzajúceho stretnutia nášho...

Áno.

Mám napísané, že vy ste videli aj to, ako odchádzali židia z Michaloviec.

Hej, hej.

Na toto si spomínate?

No toto si spomínam, lebo som bol toho žida Mandela vyprevadiť, ale jeho už tam nebolo. Doma... A ja už tam... lebo oni ma volali, aby som si zobral lyžičky, vidličky, nožíky, lebo oni mali... ako sme jedli, tam keď sme prišli, tak ja som musel ísť spať do toho pána Mandela v noci. Mali takú slečnu veľkú, tak... tam mali tie miestnosti, kde mamina varila ješ' v kuchyni. A tu potom bola jedna izba, ale neboli dvere, len taká plachta bola natiahnutá, červená, alebo... no dajaká bola. No tak tá slečna prišla ku mne raz posedieť večer, nie a mamina potom prišla: „No, poďte deti ješ'!“ No tak sme išli na večeru, najedli sme sa...

Hm.

No a ja som sa už pozobliekal... umytý som bol vopred, ako som už sadol...

Hm.

Tam som sa umyl. Ale ja som čistý bol, lebo ja som tam mal druhé oblečenie, ja som nešiel v tých, v ktorých som kresal, keď pán Mandel pre mňa prišiel. To som sa musel do Michaloviec obliecť, nie? Však to potom už mi len toto zhodil, nie? A mal som trenírky z Ameriky, lebo otec mal sestru v Amerike, tak potom ona nosila... i oblečenie mi posielala... aj toto, trenírky, košeľu, tričká, tu nebolo také. Bolo, ale to nemali ľudia peniaze.

Ten... ten váš otec vás poslal za pánom Mandelom prečo?

No tak len, aby som išiel vyprevadiť, no. Už sme vedeli, že budú židov brať, tak som išiel, aj keď v Michalovciach skôr ich brali. Asi tri dni, ako v Sečovciach. Tak už som ich nenašiel. Už oni odišli preč.

Tak ste nevideli, ako ich brali?

Nie, toto som nevidel Michalovciach, len som išiel tam, kde mali ten dom svoj a tam už bolo zamknuté... tam... tam už som nemohol vojsť, no. Tak už som neprišiel, neprinesol nič, len išiel som potom na autobusovú zastávku v Michalovciach, tam... som vedel, kde...

Hm.

Lebo tam sme chodili, tam kresat' aj toto a toto, tak som vedel, že kde... tak nejaké autobusíky boli, taký zelený... modrý... no to nie také autobusy boli, ako teraz, no. A tak som prišiel naspäť do Dargova.

Hm. A tohto pána Mandela ste odkiaľ vy poznali?

No tak vtedy sme u neho kresali tam.

A to bolo kedy? To bolo ešte pred tým, ako ste robili pre pána Friedmanna, alebo potom?

Potom. Potom.

A kedy potom?

Tak potom, keď... vojna skončila a ja neviem, kde on bol evakuovaný, kde nie, len dost' toho, že on sa vrátil, ale do Michaloviec. A ako som vám prv povedal, on prišiel do Dargova volať tých chlapov, že on začal toto... no. Ako... podnikáť.

Hm.

Chcel, no toto... hej. No a tak pokúpil od tých...

A oni ešte po vojne teda židov brali?

A to... nie, po vojne nebrali, ale on sa vrátil. Odkiaľ ja neviem.

Lebo teraz ste povedali, že poslal vás otec k pánovi Mandelovi, po niečo, aby ste tam išli...

Ako brali židov.

Ako brali židov.

Ale ja som ho nevidel vtedy. Tak ja som s ním nehovoril. A potom po vojne, keď prišiel... sa vrátil... čo prišiel do Dargova.

Aha.

Hej. To už nás vzal kresat' tam.

Takže on sa vrátil po vojne?

Áno, ale z kade ja neviem, kde bol, lebo on nepovedal. Ani ja som sa nikdy nepýtal, že kde boli...

A pred vojnou ste pre neho nepracovali?

Nie. Pred vojnou nie.

Hm.

Nie. Nie, lebo ja som pracoval len pre toho Friedmanna.

Hm.

V Sečovciach.

A čo... to, čo ste vraveli, že ste teda videli, ako židov brali z Michaloviec, to koho brali?

No tak to židov brali, ale ja som tam mal toho... jedného kamaráta, inžiniera, čo... čo som sa chcel učiť za toho...no. No, alebo za toto, alebo za toto. Keď nebolo kde. Nechceli brať sa učiť, čo pán učiteľ ešte za mnou chodil, ako som zo školy vyšiel, viete? Že za toto, vedel som sa učiť, veľmi tak... učiteľ za mnou chodil. Tak učiteľ so mnou bol až v Michalovciach tam, za tým jedným, no že by on mi sprostredkoval tú školu dakde, lebo vtedy brali len farára... farároch, chlapcov za farára. A tých riaditeľov, tak toho vzali chlapca, toho tam, alebo tých inžinierov dajakých tam, takých čo... alebo doktorov, doktorovi chlapci sa išli učiť, no...

Hm.

Tak ja som mal vybavené za letca, do... na... na Sigord, dakde tam.

Hm.

Alebo ku Popradu.

A toto bolo ešte pred frontou?

Áno, áno, no. Hej, chcel som sa učiť, ako som vyšiel pätnásť rokov som mal, no.

Hm.

Lebo som v jeseni narodený bol, som chodil až... to tí, čo boli do... do jesene, tak tí išli o rok skôr do školy, nie? A my sme išli rok neskoršie do školy.

Hm.

Tak som mal pätnásť rokov, ako my sme...

Tak vy ste s ním išli do tých Michaloviec?

Áno, áno, áno. A vtedy som tam videl, ako brali tých židov, tam skôr brali.

Aha. A čo ste tam videli?

No tak ako ich brali do vagónov. Hej. A len rad stál, len toho pána ja som nevidel,... alebo som ho nepoznal ešte, alebo čo. Len to, že on prišiel po vojne, skade neviem...

Aha.

Ale až o taký rok, alebo nejak tak... No, hej.

Dobre. Ja si iba vyjasním, že či som vám dobre rozumela.

Hej.

Takže vy keď ste skončili školu, mali ste tých pätnásť rokov...

Áno.

Boli ste v tých Michalovciach, lebo ste sa chceli učiť za toho letca.

Áno, áno.

A tam ste videli...

Áno.

Ako brali...

Áno.

Michalovských židov.

Áno, áno, židov. Už brali vtedy v Michalovciach.

Hm.

A tých v Sečovciach brali neskôr.

Aha.

Hej.

A v tých Michalovciach, čo presne ste videli? Vy ste tam boli na stanici, prišli ste na stanicu?

Prišiel som na stanicu, lebo tam poznal som všetko, lebo som chodil... i tak s tým pánom, to som ja tam poznal. Aj do Michaloviec sme chodili, vám poviem, tam bol taký jar... jurmark (*jarmok*) alebo čo, čo oblečenie tak lacnejšie, ja neviem, skade to prinášali, či to niekto šil, dajaký ten... čo Šnajder, alebo čo... No tak potom sme išli na toto, čo my sme kupovali kabáty také. Tam dakedy sme išli i dvaja, traja chlapci, no. Ale to len, keď furman išiel.

Hm.

Ešte... ešte neboli autá tak...

Hej.

Možno mal dakto, ale to ja tak už neviem všetko, to nepamätám, ale dost' toho viem, sme išli na voze a tam sme si pokúpili.

Hm.

Či nohavice také lacnejšie...

A do tých Michaloviec, prečo vy ste na tu stanicu išli? Prečo ste tam boli na tej stanici?

No tak na tej stanici som potom bol, čo s tým chlapom. No s tým pánom, no.

Vy ste tam prišli tiež na nejakom vláčiku, na motorke? Či...?

Nie, nie, len na voze.

Na voze, aha.

Na voze. A ten pán potom prišiel a hovoril: „Pod' pozerat', ako židov berú!“

Aha.

Hej, hej.

Takže on vás tam vlastne priviedol...

Áno, áno. Tak on mi ukázal, hej, hej.

A on vám povedal, že to sú židia?

Áno, áno, áno.

Hm.

No...

A tí, ktorých ste tam videli na tej stanici, čo teda on povedal, že sú židia...

Hej.

Tí mali nejaké označenia na sebe?

Tak žlté mali všetci, ako v rade stáli, ale to sme videli tak asi, ako stade pozriem na ten strom tam, asi dvadsať metrov, alebo dvadsať päť metrov, no... A tiež tam stáli tí žandári a tiež nepustili ďalej, no. Ale jeho možno poznali, tak trochu sme pozreli, ale hneď preč...

A tí žandári, ktorí tam s nimi boli... boli takisto oblečení, ako v tých Sečovciach?

Boli, tak rovnako boli, zláta moja poobliekaní, ako tí v Sečovciach.

Hm.

Hej, taká uniforma bola všade, no.

A takže toto sa stalo ešte pred tým, ako zobrali pána Friedmanna?

Áno, áno, áno, áno.

A vy ste už vtedy pre toho pána Friedmanna pracovali, či ešte nie?

Tak pre pána Friedmanna som ešte robil tam, lebo jeho vzali... ich potom začali brať asi tak... alebo o tri, alebo o štyri dni tak potom, no... Tak ešte dovtedy sme robili. Ale ako už ich zobrali... no a prebrali to tí Antalovci, ale oni prestali robiť, nerobilo sa nič.

Toto sa stalo, v tých Michalovciach, čo ste videli...

Áno.

Možno nejaké tri alebo štyri dni pred tým, ako zobrali pána Friedmanna?

Áno, áno. Áno, áno, áno. Tam brali skôr tých židov, a na... v Sečovciach brali zas... už presne nemôžem teraz povedať, či o štyri, o tri, alebo o päť dní... tak tých už v Sečovciach, no.

Aha.

Ešte sme chodili do pána Friedmanna a ráno sme videli, ako som vám povedal, dolu Sečovcami, ako zháňali ich do radu.

Hm, hm.

Tých stade, tých stade, tých stade... a rad po dvoch. No a tak ich odprevadili na stanicu.

A ešte sa chcem teda spýtať na toho pána Mandela, k tomu sa vrátim, lebo ste vraveli, že váš otec vás tam poslal, že aby ste tam išli za ním. Takže váš otec sa poznal s pánom Mandelom.

Áno, áno. Otec už kresal dovtedy u neho.

On pre neho pracoval?

Hej, hej.

Hm.

No zato. A ja ešte nie, lebo som bol školák, tak som nerobil ešte vtedy s otcom, nie?

Hm.

Ale otec robil i za Košicami, i čo židom kresal, aj tam v Michalovciach... za Michalovcami, no... preto on poznal.

A vy ste sa už s ním stretli predtým, ako...?

Nie, nie. Ja nie, ale potom otec ma poslal, lebo som... no bol som s otcom tak... no... čo mi bol len také... no pomáhal som mu toho... šnita obrátiť tu... toho tu... tam už som bol s ním, tak preto som poznal toho pána Mandela.

Hm.

No a inak nie. Ale keď som my išiel, otec ma poslal, ako som povedal, že pán Mandel povedal, aby som prišiel, že mi dajú toto... lyžičky, vidličky, taniere...

Hm.

Lebo v Dargove boli len misky vtedy. Len z toho sa jedlo, no. Ale oni mi chceli dať. Ale ako som tam prišiel, ako som vám povedal, tam už bol dom zavretý a oni už stáli všetci už v rade, ale ja som ho nevidel. Ale kde sa stratil...? Ale po vojne sa objavil.

Hm.

Tak preto som ho poznal.

Hm.

No.

A tam na tej stanici v Michalovciach, keď ste boli...

Áno.

Že idete sa pozrieť, ako židov odvádzali...

Áno.

Tam ste niekoho poznali z tých židov, kto tam bol?

Nie, ja som tam tých židov nepoznal v Michalovciach, lebo my tam kupovali len na tom jarmoku, ako som povedal.

Hm.

A to ja neviem, či to bol žid. Ťažko teraz povedať. Alebo takí, čo volali, že Šnajder, že šil tie oblečenie si, či on predával... to neviem. No...

Hm. Dobre. Na sekundičku preruším, lebo chcem sa spýtať aj kolegyňky, aj pána Nathana, že či aj oni rozumeli všetko...

Áno.

Že či treba si niečo vyjasniť...

Áno.

Prípadne či majú nejaké ďalšie otázky.

Áno.

...

So we will continue now... Takže ešte by sme si radi vyjasnili jednu takú vec, ktorú sme možno nepochopili celkom správne...

Hm, hm.

Vy ste nám spomínali pána, ktorý sa volal Šamo.

Hej, hej.

A v tom prvom rozhovore... my sme tomu porozumeli tak, že pán Šamo bol žid.

Áno.

Že bol židovského pôvodu.

Áno.

Áno?

Áno.

Hm. A kto bol teda pán Šamo?

Tak toto... čo bol mlyn jeho. Čo mlel... múku...

Múku.

Zrno, no. Tak ten pán bol toto. Prvý. No, ale potom ten arizoval, som vám hovoril, čo po vojne sa vrátil. Ale ten bol direkt žid. A potom, keď som išiel do mlyna, tak otec... no s otcom, lebo vtedy len na vozíku, my sme nemali koňa, ani také dačo, no... ale na vozíku s otcom som išiel, tak položil dva mechy, jeden mech žito, jeden mech pšenice...

Hm.

A sme išli... a pán Šamo, keď ma zbadal, nie, tak potom hovorí: „Dobre, zlatý môj, že si tu, tak choď a podávaj tej mojej ošípanej,“ alebo svinku, no, lebo to taká bola ako ten stôl tam. Viete že...

Hm.

Mal toho zrna, tak to pestoval ju. A potom tí mäsiari mu prišli to zabiť, nie? Takí, čo vedeli, lebo vtedy nebolo v Sečovciach mäsiarstvo.

Hm.

Nič, to len jeden sa volal Polenčanský žid a on kupoval po dedine teliatko, keď dakto predal, čo mali gazdovia kravku, tak keď mal toto teliatko, vychoval asi šesť – sedem týždňov, tak toto predal. Ale on mal svojich kamarátov. Ten bol tiež židovského pôvodu...

Hm.

A on len tým kamarátom zabil, zarezal, a po kile po poldruha podelil a to tak bolo, no.

Takže pán Šamo bol žid...

Áno.

A mal mlyn.

Áno.

A kde... kde bol ten mlyn, kde to bolo?

Tak v Sečovciach

V Sečovciach?

V Sečovciach, hej.

Hm.

Ned'aleko tej... e... kde som chodil do práce, a mlyn bol vyššie. Hej.

Hm.

Hej. Tam...

A potom... potom čo sa stalo s pánom Šamom?

On skôr dal, dva roky, tomu pánovi, čo arizoval ho, to tiež bol žid, ten vysoký, čo som vám povedal, že potom sa tak ukázal po vojne ako žobrák. Tak on ho dal tu. A kde on išiel, duša moja, ja neviem, ani nikto nevie. On o sebe nedal vedieť. Len všetko toto, čo tam mal, dačo, tak to tí ľudia, čo tam bývali v Sečovciach, tak tí rovnako nevedeli, že na čom odišiel, alebo kde išiel, nič nevedeli.

Aha.

No.

Takže pán Šamo... ten jeho mlyn odovzdal nejakému inému...?

Tomu, hej. Tomu druhému, čo arizoval, hej.

A ten bol tiež žid?

Tiež bol žid, hej.

Aha, a ten neviete, ako sa volal?

Nechce mi prísť na rozum, duša moja, tak nebudem... toto... darmo som si lámal prv hlavu nad tým... nepamätám si. Nemáte ho napísané tam, odvtedy, prvý raz?

Nemám. Tohoto nemám.

Nemáte.

Nie.

Tak potom nevedel som to meno, ani vtedy...

Hm.

Ani teraz neviem ho.

A pána Šama ste nevideli ako odchádzal zo Sečoviec?

Nič, ani ľudia ho nevideli, tí sečovskí.

Nevideli nikto?

Nie, nič, nie.

A toho druhého pána, čo to po ňom teda prevzal...

Áno.

Toho žida...

Hej.

Toho ste videli odchádzať zo Sečoviec?

Nie. Toho nie, ale ten ešte... v tom jeho mlyne naši ľudia... ešte my sme mleli dva roky. Potom, čo židov pobrali.

Hm.

Ešte on... lebo ten Šamo odišiel dva roky skôr preč. Dva roky predtým.

Hm.

Hej.

Potom tam bol dva roky ten ďalší majiteľ...

A ten ďalší pán bol, ale tiež bol žid, no. Ale bol v Trnávke schovaný, ale ho chytili a kde ho vzali, ja neviem...

Hm.

Len tých ľudí tam potrestali dajako, alebo ako... no... a ten chlapec utiekol do Ameriky potom, ako som vám povedal...

Hm.

Ako, to už neviem toto. Len dosť toho, že toho pána žida vzali a on po vojne sa na... ob... objavil, ako som vám povedal...

Že ste ho...

Išiel dole Sečovcami a prišiel ku mne a chytil ma tu za plece: „Čo, teraz ma nepoznáš?“

Hm. A tento pán, on sa tam teda skrýval niekde a ten mlyn potom mal nejakého ďalšieho majiteľa?

Nie, to rozbili duša moja vo vojne.

Aha.

To všetko rozbili v Sečovciach, hej. To už nie je. To...

Ten mlyn už potom ne... nefungoval? Hej?

Keď gáter... tí dvaja bratia Antalovci prebrali, to všetko toto rozbili, toto vo vojne, aj ten mlyn. Ešte jeden mlyn bol potom hore, povyše Sečoviec, smerom na Zbehňov a tam to mal obyčajný náš človek, gazda. A keď tam nedobre mlelo. Tak to ľudia chodili len do toho Šama.

Hm.

I tam dakto pomlel, dakto z Trnávky, alebo zo Zbehňova, alebo z Malých Ozoroviec, ale my sme tam nechodili, len čo viem, jeden tam z Bačkova bol, čo mu to tam riadil, to tie mechy, tú múku...

Hm.

No ak púšťal... toto... toto... toto... tak on rozprával potom, že tam tá múka na chlebič nebola pekne zrobená, tak bol veľmi ten chlieb, keď ženy upiekli, čierny.

Hm.

Hej, no.

Tak pán Šamo mal kvalitne... kvalitnejšiu múku?

Áno. To mlyn bol taký, kvalitný, hej.

Hm, hm.

Hej, to tak dlho...

Dobre. Tak myslím, že už je to jasnejšie...

Áno?

Ja sa iba ubezpečím, že aj všetci ostatní už porozumeli...

Áno, áno. Áno...

Lebo to sme mali takú...

Hej, hej, hej.

Takú nejasnosť, že ako to vlastne bolo.

Budeme rýchlejšie hovoriť, alebo tak, alebo tak...cha...cha...cha

Ja vám poviem, čo nás možno trochu poplietlo – vy ste povedali, že ten... že niekto arizoval ten... ten mlyn.

Hej, hej. Hej...

Ale mi čo poznáme toto slovo, že arizovať, to väčšinou bolo tak, že nejaký židovský obchod, alebo proste nejakú firmu židovskú si zobral človek, ktorý nebol žid. Tak to nás možno aj poplietlo trošku.

No toto bol žid, on tiež bol žid. No to oni vtedy tak podali, že arizátor, arizoval...

Hm.

No tak to vám poviem po našom, on prebral toto od Šama, v dobrom.

Hej.

No oni sa poznali, tak on prebral, ale či dačo zaplatil tomu Šamovi, alebo nie, to nikto nevie nič, to len dohoda medzi nimi bola. No a potom sme chodili ešte mlieť do toho žida dva roky.

Hm.

A prišla vojna. No a už toho žida nebolo, ale že... dajaký Chila sa volal, v Trnávke a on ho vzal do seba a mal toho syna... a ten syn potom utiekol do Ameriky, lebo otca vzali sedieť, otca zavreli, toho Chilu z Trnávky, čo...

Ukrýval toho...

Hej. Toho žida ukrýval, hej. A potom otca pustili, keď už prišli komunisti, a tak ďalej, tak ho pustili.

Hm.

Dakto z Trnávky za ním orodoval.

A on bol zavretý, pretože ukrýval toho žida?

Áno, áno. Za to ho zavreli, hej.

Hm.

Hej. Vtedy, čo ešte demokracia bola, Slovenský štát.

Hm.

Viete? A vtedy ho zavreli, ale ako prišli komunisti, tak dakto za neho orodoval, tak ho pustili. A potom robil ešte v lesnej správe na koníkoch, čo vozil drevo.

Hm, hm.

Hej.

Hej. Tak jeho pamätám dobre, ale syna... pamätám aj syna, ale utiekol do Ameriky potom.
Kto ho vzal, to neviem...

Hm, hm.

Hej, ta tak, no...

Dobre, takže ešte si overím, či už sme všetkému porozumeli správne.

Áno.

Pre istotu.

Hej.

Aby... aby sme náhodou...

Hej.

Dačo nepoplietli.

Hej, hej, hej.